Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

SD 18

11, 2019

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

SD 18

11, 2019

Bilten, št. 11, 2019

Izdajatelj:
Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

Naslov:
ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000 Ljubljana

Urednik:
Miha Preinfalk, Ljubljana

Redakcija te številke je bila zaključena:
23. decembra 2019

Naklada:
40 izvodov

ISSN 1855-8445

Na naslovnici:
Joseph Lanzedelly: Portret barona Žige Zoisa, litografija, 1820 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti).

Uvodna beseda

Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja se je od leta 2019 poslovilo z bogatim delovnim izkupičkom. Poleg običajnih štirih predavanj smo bili med drugim tudi soorganizatorji odmevnega znanstvenega simpozija in spremljajočega koncerta, pohvalimo pa se lahko tudi z referatom na mednarodnem kongresu in prestižno nagrado za izdano monografijo.

A pojdimo lepo po vrsti. V letošnjem letu je vsako od štirih predavanj zastopala svoja veda. Umetnostna zgodovinarka Metoda Kemperl nam je februarja predstavila najnovejša dognanja o zagrebškem baročnem slikarju Antonu Archerju, ki je deloval tudi na slovenskem Štajerskem. V maju nas je slavistka Alenka Jelovšek seznanjala z ogovornimi oblikami v starejših slovenskih besedilih, septembra pa nas je muzikologinja Katarina Šter popeljala skozi skrivnosti kartuzijanske glasbe. Cikel predavanj je decembra zaključil zgodovinar Vanja Kočevar – z njegovim predavanjem smo se preselili v leto 1728 in si pobliže ogledali dedne poklonitve cesarju Karlu VI. v njegovih dednih deželah.

Poleti nas je članica Metoda Kokole zastopala na mednarodnem kongresu ISECS v Edinburgu. Nastopila je z referatom o pismih grofa Ignaca Marije Attemsa s kavalirskega potovanja v tridesetih letih 18. stoletja, ter prisostvovala občnemu in volilnemu zboru tega mednarodnega društva.

Še pred tem je imelo v spomladanskem času tudi naše društvo občni zbor, na katerem smo izvolili novo vodstvo. Dosedanja predsednica Metoda Kokole je društveno žezlo predala Marku Kambiču. Mandat dosedanje predsednice je bil zelo uspešen, saj smo v zadnjih šestih letih pod njenim vodstvom izvedli kar nekaj pomembnih projektov (npr. simpozija o Križankah in Mariji Tereziji). Zato ji tudi na tem mestu izrekamo iskreno pohvalo.

Spomladi je pod uredništvom Luke Vidmarja izšla tudi monografija o Križankah, in sicer kot rezultat znanstvenega simpozija

iz leta 2015. Urednik je delo opravil več kot odlično, kar je potrdila tudi umetnostnozgodovinska stroka, ki je monografiji podelila stanovsko priznanje Izidorja Cankarja. Monografija, pred tem pa tudi simpozij sta pokazala na izreden pomen Križank za zgodovino Ljubljane. Žal pa so Križanke bolj kot po tovrstnih dosežkih trenutno bolj v ospredju zaradi razprtij glede njihovega lastništva ter zaradi načrtovane prisilne izselitve Srednje šole za oblikovanje iz tamkajšnjih prostorov.

Osrednji dogodek društvenega udejstvovanja je bil nedvomno novembrski simpozij ob 200-letnici smrti barona Žige Zoisa. Društvo je nastopilo kot soorganizator v sodelovanju s tremi inštituti ZRC SAZU in Slovensko matico. Osemnajst referatov in dvajset referentov je še enkrat potrdilo neprecenljivo Zoisovo vlogo pri slovenskem narodnem prebujanju. Cilj simpozija je bil predstaviti nove stvari o Zoisu, kar je bila na prvi pogled težka naloga, saj se je o njem v preteklosti že marsikaj raziskovalo in pisalo. Pa vendar je bil zastavljeni cilj več kot dosežen, saj je simpozij razkril številne novosti iz Zoisovega življenja, hkrati pa stara dognanja predstavil v novi luči. Baron Zois je kot mecen svoje bogastvo velikodušno podarjal za višje namene in bi bil lahko v tem pogledu zgled marsikateremu današnjemu »baronu«.

Simpozij se je na predvečer začel s koncertom glasbe, ki je bila blizu Žigi Zoisu in njegovi družini. Medtem ko je bil koncert prvenstveno seveda namenjen zgolj glasbi, pa nas Metoda Kokole na straneh *Biltena* seznanja z ozadjem in izbiro izvedenih glasbenih del.

V društvu smo torej lahko upravičeni ponosni na dosežke v letu 2019 in že s polno paro načrtujemo projekte v letu 2020.

Miha Preinfalk
urednik Biltena

VSEBINA

Povzetki predavanj 2019
Metoda Kemperl: Anton Archer in poznobaročno slikarstvo na Štajerskem

Alenka Jelovšek: Tikanje, vikanje, onikanje – ogovorne oblike v slovenskih pisnih virih od Svetokriškega do Vodnika

Katarina Šter: Učenje in poučevanje stare glasbe v novem veku: primer slovenskih kartuzijanov

Vanja Kočevar: Dedne poklonitve notranjeavstrijskih dežel Karlu VI. leta 1728

Kongres ISECS v Edinburgu (Metoda Kokole)

Koncert ob znanstvenem srečanju *Baron Žiga Zois: Nova spoznanja ob dvestoletnici smrti* (Metoda Kokole)

Znanstveno srečanje: *Baron Žiga Zois. Nova spoznanja ob dvestoletnici smrti*
Janko Kos: Žiga Zois kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva

Marijan Dović: Žiga Zois kot pesniški mentor in izvirni slovenski pesnik

Irena Orel: Zoisov prispevek k razvoju slovenskega jezika in jezikoslovja

Matija Ogrin: Zoisova zbirka slovanskih prevodov eshatološke sekvence Dies irae

Patrizia Farinelli: Med knjigami v italijanščini barona Zoisa tudi ljubezenska in polemična dela

Gregor Pobežin: Zoisova klasična knjižnica in recepcija antike v njegovem času

Sonja Svoljšak in Urša Kocjan: Rekonstrukcija knjižnice Žige Zoisa v COBISS+ (Katalog NUK): viri, metodologija, izzivi in perspektive

Igor Grdina: Zoisov literarni problem

Irena Lačen Benedičič in Marko Mugerli: Zoisi – lastniki fužin

Metoda Kemperl: Zoisova palača v Ljubljani – zgodovina gradnje

Ines Babnik: Umnost in umetnost Zoisovih vrtov

Metoda Kokole: Glasba pri Zoisovih v Ljubljani

Marko Motnik: Glasbeni salon družine Jožefa Zoisa na Dunaju

Janez Šumrada: Zois in Vodnik v Napoleonovi Iliriji

Luka Vidmar: Metternich, Wrbna in Lažanský pri Zoisu maja 1816

Stane Granda: Zoisi kot pripadniki poslovnega plemstva

Mihael Brenčič: Žiga Zois in razvoj razsvetljenske geologije

Miha Jeršek: Sigismondo (Žiga) Zois – prvi zbiratelj plemenitih kamnov na Slovenskem

POVZETKI PREDAVANJ 2019

44. predavanje – 14. 2. 2019

Metoda Kemperl, *Ljubljana*

Anton Archer in poznobaročno slikarstvo na Štajerskem

V predavanju je bila obravnavana poslikava župnijske cerkve sv. Andreja v Zgornjem Leskovcu oziroma v župniji Sv. Andraž v Halozah, ki stoji na samem robu Haloz ob slovensko-hrvaški meji. V umetnostnozgodovinski literaturi se je znašla šele pred kratkim, in sicer je obravnavana v monografiji *Korpus poznobaročne sakralne arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Njena arhitektura je pripisana mariborskemu stavbnemu mojstru Janezu N. Fuchsu. Cerkev je namreč datirana z letnico 1779 in po tipu in slogu sodi v Fuchsov opus, lahko pa bi bila tudi delo ptujskega zidarskega mojstra Gottlieba Petzolda, ki je dve leti prej prezidal sosednjo cerkev v Cirkulanah.

Poznobaročno klasicistična notranjščina skriva tudi istočasno stensko poslikavo, ki do sedaj v strokovni literaturi še ni bila predstavljena in analizirana. Freske so omenjene le v katalogu Anice Cevc o štajerskem poznobaročnem slikarju Antonu Lerchingerju. Avtorica je zapisala, da je na tej poslikavi na slovenskem Štajerskem Lerchingerjev vpliv najmočnejši. Poslikava se razteza po obokih prezbiterija, ladje in podkornega dela, po ograji pevskega kora in na nekaterih delih stene. Slogovna analiza pokaže, da poslikavo lahko pripišemo zagrebškemu slikarju Antonu Archerju († 1808), ki je dokumentirano sodeloval z Lerchingerjem pri poslikavi kapele sv. Križa v župnijski cerkvi sv. Ivana v Novoj Vesi pri Zagrebu (1787, 1792), pripisane pa so mu še celotne ali posamezne poslika-

ve v romarski cerkvi na Trškem vrhu (1772), romarski cerkvi sv. Treh kraljev v Kominu (med 1776 in 1780), župnijski cerkvi sv. Nikolaja v Hrašćini (ok. 1790), župnijski cerkvi v Visokem (med 1761 in 1795) in župnijski cerkvi v Slavetiću. Zanimiva je tudi ikonografija, saj upodobitve kažejo Apostolsko vero, in je v našem prostoru edinstvena. Poslikava je slogovno enotna, datacija pa kaže na to, da je Anton Archer že tedaj (ok. leta 1780) deloval kot samostojen mojster, torej preden je njegov domnevni učitelj Anton Lerchinger umrl. Poslikava ni delo več rok, kot je to na primer ugotavljala Anica Cevc za Hrašćino. Glede na to zgodnjo datacijo in glede na ugotovitve hrvaških kolegic o sodelovanju Archerja pri poslikavah, pripisanih Lerchingerju (na primer na Trškem vrhu), pa se postavlja vprašanje sodelovanja Archerja tudi pri drugih Lerchingerju pripisanih delih na Štajerskem. Na primer v podružnični cerkvi na Keblju in Rožnovenski kapeli v župnijski cerkvi v Slovenskih Konjicah.

Zelo sorodne freskam v župnijski cerkvi sv. Andreja v Zgornjem Leskovcu pa so freske v župnijski cerkvi sv. Martina v Martijancu. Oltarna arhitektura posnema tisto v Kuzmincu. Prezbiterij je z baldahinasto arhitekturo, z veliko polkrožno odprtino na vrhu odprt še z štirimi večjimi in dvema manjšima odprtinama. Podobnosti so tolikšne, da lahko rečemo, da je koncept zasnoval slikar, ki ni Lerchinger, in je verjetno Anton Archer. Ugotovitve bodo morda izziv za iskanje še drugih Archerjevih del, morda pa bodo pripomogla tudi k razrešitvi Lerchingerjevih oziroma Rangerjevih naslednikov, ki so prav tako kot onadva delali tako na Štajerskem kot na Hrvaškem.

45. predavanje – 16. 5. 2019

Alenka Jelovšek, *Ljubljana*

Tikanje, vikanje, onikanje – ogovorne oblike v slovenskih pisnih virih od Svetokriškega do Vodnika

Med normami, ki urejajo vsakdanjo komunikacijo med ljudmi, so tudi družbeno sprejeta pravila o načinu ogovarjanja[1] sogovornika glede na njegov družbeni položaj in odnos do govorca. V evropskih jezikih se ta kaže predvsem v izbiri med različnimi zaimki in z njimi ujemajočimi se glagoli itd., v sodobni slovenščini to vlogo prevzema razlikovanje med edninskim in množinskim zaimkom za 2. osebo.

Razvoju množinskih ogovornih oblik lahko v slovenskih pisnih virih sledimo že od 13. stoletja: drugoosebni množinski zaimek *vi* v tej vlogi prvič najdemo v pesnitvi Ulricha Liechtensteinskega *Frauendienst* (ok. 1227): »Buge **waz** sprimi, gralva Venus«, nato pa šele več kot 200 let pozneje v Stiškem rokopisu (1440): »proſſo **vas** yʒpouednika na boſſÿam meÿstu«. Najpozneje v začetku 17. stoletja so se v pisnih virih za naslovnike z višjim družbenim položajem ob vljudnostnih naslovih začeli uporabljati glagoli v množini, naslovi pa so se sobesedilno nadomeščali z zaimki za 3. osebo množine (npr. v pismu Nikolaja Koprivca škofu Tomažu Hrenu iz 1595: »debi **uaſcha gnada** nemu nikar ſaſlu ne **vſeli**, ſakaj on ſe nozhe Vte rizj meiſhati [...] je bulſchi, neikaj pregleidati, tudi ſa uolo **nich** Striza

[1] V strokovni literaturi se v enakem pomenu uporablja tudi *naslavljanje*, vendar je v tem predavanju za jezikovno označevanje, kako govorec v nekem komunikacijskem položaju ocenjuje družbeni položaj sebe in svojega sogovornika, uporabljen termin *ogovarjanje*, *naslavljanje* pa se uporablja kot podpomenska za ogovarjanje z vljudnostnimi naslovi (tj. izrazi, ki sestavljajo visoko institucionaliziran sistem poimenovanj za določene osebe v določenih družbenih položajih; v slovenščini v preteklosti npr. *vaša gnada*, *vaša (cesarska) majesteta* ipd.).

rainkiga)«. Na podlagi tega se je postopno razvilo pravo onikanje, tj. raba zaimka za 3. osebo množine za spoštljiv ogovor sogovornika,[2] hkrati pa se je raba množinskih ogovornih oblik širila po družbeni lestvici navzdol. V 16. stoletju pa je bilo priložnostno izpričano tudi t. i. polvikanje, torej ujemanje vljudnostnega vi z deležniki in pridevniki v ednini: »raunu kakor de bi ena huda dekla k'ſvojej fravvi rekla: Ta lon ſte vy meni oblubila, satu ga meni dajte, jeſt lih ſturym kar hozhem«.[3]

V 18. stoletju se je tako postopoma razvijal tri- oziroma štiridelni (če upoštevamo še rabo naslovov kot najvljudnejšo obliko) ogovorni sistem,[4] primeren času velikih družbenih razlik, ko je obstajala potreba po natančnem razlikovanju družbenih položajev. Nakazan je bil že pri Svetokriškem, zgledi iz njegovih priložnostnih pridig ob vstopih plemiških hčera v samostan pa kažejo, da je bilo lahko v tem obdobju onikanje in vikanje rabljeno izmenično, torej še nista razvila ločene statusnooznačevalne vloge: Gnadliua Gospodizhna Gertrudis Graffinia von Thurrn, **ony video**, de tulikajn folka je prishlu v' leto puszhavo **yh** gledat s' zhudam, de **ony** tako viſoku, inu shlahtnu **rojeni,** tulikajn danas **ſe hozheo** ponishat [...] Oh ſrezhna ſtutaushenkrat Gospodizhna Gertrudis! shiher sdaj **vam** bodo dali imè Beatrix, tu je Isvelizhena.[5]

Slabih sedem desetletij pozneje, v Pohlinovi *Kraynski grammatiki* (1768), pa ima raba onikanja in vikanja jasno družbeno-

[2] Onikanje se sicer v nekaterih jezikoslovnih delih uporablja tudi za množinsko govorjenje o odsotni osebi (npr. *mati so rekli*).

[3] Primož Trubar, *Hishna postilla d. Martina Lutheria* II, Tübingen: skusi Georga Gruppenbacha, 1595, str. 283.

[4] Ogovorni sistem sestavljajo vse možne jezikovne oblike, ki so govorcu na voljo za ogovarjanje naslovnika; omejene so na tiste, ki spadajo v jezikovni sistem (izločena so imena, vzdevki, ljubkovalnice itd.). V slovenščini ogovorni sistem tako sestavljajo osebni zaimki in z njimi ujemajoči se glagoli ter naslovi tipa (v sodobnem jeziku) *gospod*, *gospa*, *gospodična*, *doktor* ...

[5] Janez Svetokriški, *Sacrum promptuarium* 4, Labaci: ex Typographéo Mayriano, 1700, str. 104, 111.

razlikovalno vlogo: Hlapezh! – Kaj se **njim** polube? – **Pèllite** njega napayat. **Seʃujte** meni shkorenze. Toku kevdrarzo (Kelnerinn) **poklizhite**. – Kaj **imajo** ʃaukasati? – **Saprite** dure.[6]

Do konca 18. stoletja se je tako štiridelni ogovorni sistem dokončno oblikoval, kot nam kaže z ogovornimi oblikami najbolj bogat vir – Linhartova komedija *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* (1790), za katero lahko domnevamo, da nam prikazuje relativno popoln model ogovornega sistema tega obdobja.

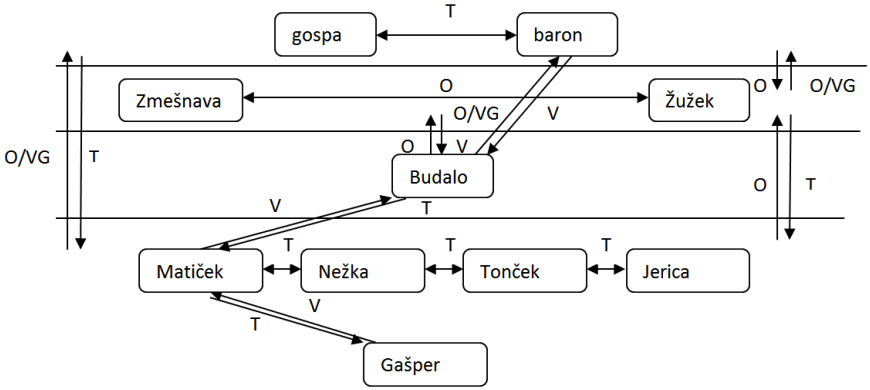

Med liki sta najvišje na družbeni lestvici baron Naletel in njegova žena Rozalija, ki ju ostali naslavljajo z *vaša gnada* in glagoli v 3. os. mn., občasno pa ju tudi samo onikajo. Naslov je sobesedilno nadomeščen z zaimki v 3. os. mn. Med sabo se zakonca tikata. Pod njima sta predstavnika uradniškega sloja: kanclir Žužek in advokat Zmešnava, ki ju tako njuna nadrejena – baron in njegova žena – kot podrejeni onikajo, onadva pa svoje podrejene tikata. Med sabo se onikata. Zanimiv primer je pisar Budalo, ki ima nekakšen

[6] Marko Pohlin, *Kraynska grammatika*/*Bibliotheca Carnioliae*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003, str. 198–199.

vmesni položaj med višjim in nižjim slojem in ga njegovi nadrejeni vikajo, on pa njih onika, s čimer je tudi jezikovno nakazan njegov nižji družbeni položaj. Vikajo ga tudi podrejeni, pri čemer je uporabljeno skladenjsko ujemanje. Spodnji sloj sestavljajo grajski služabniki ter baroničin krščenec Tonček in županova hči Jerca. Ti se med seboj večinoma tikajo, vendar tudi med njimi obstajajo statusne razlike, saj delavec Gašper Matička, ki je bil do nedavnega vrtnar, zdaj pa naj bi bil baronov osebni služabnik, vika, kar ga v družbeni hierarhiji uvršča na najnižje mesto. Matiček namreč njega tika.

V tem obdobju je v osrednjeslovenskem jeziku še vedno pogosto najdemo tudi polvikanje (npr. pri Pohlinu: »**Ste truden**?«),[7] ki je v pogovornem jeziku (zlasti na zahodni polovici slovenskega ozemlja) znano še danes, iz pisnih virov pa je bilo v začetku 19. stoletja v veliki meri pregnano po posegu slovničarjev na čelu z Jernejem Kopitarjem. Ti so s svojimi purističnimi težnjami posegli tudi v sam ogovorni sistem, kar je povzročilo njegovo poenostavitev in hkrati jezikovnotipološko netipični razvoj v 19. stoletju. Kopitar je z leta 1808 izdano slovnico *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark* na podlagi načel romantične filozofije (predvsem Herderja) jezik ljudstva povzdignil nad jezik meščanov in izobražencev, ker naj bi bil čistejši, z manj tujimi vplivi. Ker so bili meščanski načini ogovarjanja enaki kot nemški v tem času, medtem ko so bili na podeželju v rabi starejši načini ogovarjanja, ki so v knjižni nemščini že zamirali, je tudi onikanje označil kot germanizem. Še izrecneje ga je obsodil Vodnik v svoji slovnici (1811): Viſhi in imenitneji ludi, ktire poſebno poſhtujemo, vſelej imenujemo s vi nameſt ti, oni nameſt on, poſtavim: ozhe! vi ſte rekli, de me bote v' ſholo dali. Mati goſtje napravlajo, sa to ki bodo moj ſtriz k' nam priſhli. To ſe pravi, de jih ne tíkamo ampak víkamo, kadar ſo prizho;

[7] Pohlin, *Kraynska grammatika*, str. 193.

ino kadar jih tukaj ni, jih oníkamo. **Prizho koga oníkati, je némſhvanje ino proti Nemzam navadno**.[8]

Ta slovničarski poseg je porušil že ustaljeni sistem in za skoraj pol stoletja povzročil negotovost v rabi, saj so si slovnične in družbene norme glede ogovora višjih slojev nasprotovale. Do leta 1850 pa je bilo onikanje iz knjižnega jezika večinoma uspešno pregnano in spet se je vzpostavil dvodelni ogovorni sistem (*ti – vi*). Takšen razvoj je jezikovnotipološko nenavaden, saj najvljudnejšega zaimka v ogovornem sistemu jezika navadno ne zamenja zaimek, ki izraža manjšo stopnjo vljudnosti. Poleg za slovenščino je značilen tudi za nekatere druge jezike narodov v habsburški monarhiji, pri katerih je vladal močan protinemški purizem, predvsem za češčino.

[8] Valentin Vodnik, *Pismenost ali gramatika sa perve shole*, V' Lublani: natisnil Leopold Eger, 1811, str. 120.

46. predavanje – 20. 9. 2019

Katarina Šter, *Ljubljana*

Učenje in poučevanje stare glasbe v novem veku: primer slovenskih kartuzijanov

Kartuzijanski meniški red je eden tistih, ki nas skozi svojo zgodovino tudi z glasbo opozarjajo na to, da so v novem veku – večinoma vse do konca 18. stoletja, ko so Evropo z različnih koncev pretresle družbene spremembe – še živele tradicije, ki so se začele mnogo prej. Pravo »staro glasbo« so poznali že pred »ponovnim odkritjem stare glasbe« in gibanjem, ki je svoj razcvet doživelo v 70-ih letih prejšnjega stoletja. Različna stara glasba se je namreč tako ali drugače izvajala ves čas skozi zgodovino. Seveda pod pogojem, da je bila še vedno priljubljena ali uporabna za določen namen, v tem primeru pa o njej nihče ni razmišljal kot o stari glasbi na takšen način, kot jo pojmujemo danes.

Določene vrste »stare glasbe« so bile omejene na zelo ozke kroge, a so bile kljub temu žive. Tako je bilo tudi pri kartuzijanih, ki so do današnjih dni ohranili svojo glasbeno tradicijo skoraj nespremenjeno in jo sodobnim časom prilagajali le toliko, da je preživela. Njihova tradicija sestoji izključno iz razmeroma velikega nabora spevov iz repertoarja gregorijanskega korala, kakršen se je oblikoval konec 11. in v 12. stoletju, ko so se po nastanku reda izoblikovali tudi redovna pravila in običaji življenja. Spevi so bili sestavni del liturgije, ki je predstavljala večino skupnega časa reda, sicer zavezanega kontemplaciji, samoti in tišini. Način življenja, ki je bil od sveta zavestno ločen v veliki meri, je kartuzijanom omogočil ohranitev njihove tradicije v tolikšni meri.

Predavanje je bilo posvečeno poučevanju kartuzijanske koralne tradicije – posebne, a vendarle ne odrezane od sodobnega

glasbenega življenja –, od konca srednjega veka do 18. stoletja, in se je ob tem na specifičnem primeru kartuzijanov posvečalo tudi vprašanjem zgodovinske kontinuitete. Pri tem so bili v obravnavo vključeni viri iz kartuzij današnjega slovenskega ozemlja.

Kartuzijani so že začetka v red sprejemali le odrasle kandidate, ki so prihajali iz različnih okolij. Predstavljenih je bilo nekaj glavnih modelov učenja kartuzijanskega korala glede na kandidate, ki so prihajali v samostan. Prerez primerov skozi različna zgodovinska in geografska ozadja se sicer na prvi pogled lahko zdi splošen in nerealističen, a vendar je bilo v vseh mogoče izpostaviti značilnosti, ki so značilno »kartuzijanske«.

Z vstopom v kartuzijanski samostan je vsak menih vstopil v svet zavezujoče tišine in samote, ki je obenem zajemala skoraj neprekinjeno koralno tradicijo. Preden je kartuzijanski novic spoznal koralno tradicijo reda, je najverjetneje poznal druge vrste glasbe. Vsaj do konca 18. stoletja je bil gregorijanski koral s svojimi nasledniki na različne načine še vedno prisoten v glasbenem okolju časa, a kartuzijanski koral kot celoto je bilo mogoče spoznati le v kartuzijanskem samostanu. Predavanje je tako poskušalo odgovoriti na naslednja vprašanja: Kakšno je bilo poučevanje glasbe v kartuzijanskem redu in kako se je kartuzijanski meniški novic naučil redovnega korala? (Bratje laiki na tem mestu niso bili obravnavani, saj niso imeli enake izobrazbe in liturgičnih dolžnosti kakor menihi.) Kako so predhodne glasbene izkušnje posameznikov vplivale na petje korala v skupnosti? Kako je kartuzijanski koral vplival na predhodno glasbeno izobražene može ali celo spremenil njihovo pojmovanje glasbe? In nenazadnje: V katerih virih lahko najdemo odgovore na ta vprašanja?

Na ta kompleksna vprašanja ni mogoče dokončno odgovoriti, saj so tako primarni kakor sekundarni viri zanje redki in ključni. Toda tudi ti nam lahko pomagajo bolje razumeti, kdo so bili novi »učenci« kartuzijanskega korala in kakšno vlogo je kartuzijanski koral igral v njihovem samostanskem življenju.

Vsak kartuzijan je stopil v samostan s predhodno oblikovanimi idejami o glasbi in koralnem petju, a če novici niso bili prej dlje časa gostje v kateri od kartuzij, so le izjemoma poznali kartuzijanske verzije spevov. Ob vstopu v kartuzijo so morali opustiti vsakršno drugo glasbo, saj red ni dovoljeval drugih različic korala, polifone in instrumentalne glasbe. Za vajo je bil dovoljen le monokord, tako da so se novici tudi z njegovo pomočjo verjetno učili korala. Glede na predhodno poznavanje korala in njegove pevske prakse nove menihe v grobem lahko razdelimo v tri skupine, ki so imele najverjetneje različne pristope k učenju spevov, in kartuzijani so v tem oziru z njimi različno postopali, zaradi majhnih skupnosti pa je bilo poučevanje in učenje obarvano zelo individualno.

1) »Popolni« novici, ki so stopili v ta samotarski red, so bili verjetno mlajši možje, običajno pismeni in do določene mere tudi izobraženi. Imeli so vsaj lokalno izkušnjo koralne glasbe, verjetno pa tudi kakšno praktično, morda iz večjih župnijskih cerkva, katedralnih ali samostanskih šol. Nadaljnji študij za znanje, ki je bilo v kartuzijanskem redu potrebno, se je zanje nadaljeval v samoti, deloma samostojno in deloma pod nadzorom kantorja. Velik pomen je sploh do začetka novega veka veljal učenju koralnih spevov na pamet, kasneje pa se je vse bolj uveljavljalo petje na podlagi notnega zapisa. Najbolj so se novici korala naučili kar s prakso, na tako imenovanih rekordacijah (oz. vajah za pomnjenje), ki so jih skupaj z drugimi menihi imeli pred vsako nedeljo in večjimi prazniki. Iz navodil novicem v različnih obdobjih lahko razberemo, da je bil kartuzijanski ideal petje koralov na pamet, natančno in zanesljivo, obenem pa z velikim ozirom na petje celotne skupnosti in z določeno mero prilagajanja, ki naj bi služila glasbeni in vsakovrstni slogi skupnosti. Če je novic lepo pel, je imel včasih tudi privilegije pri vstopu v samostan. Kljub temu je red skrbel, da novic ob petju ne bi mislil na svoj prav in lepoto svojega glasu, kar bi rušilo skupnost in usmerjalo pozornost posameznika stran od enotnosti petja.

2) Nekateri menihi so v kartuzijanski red prestopili iz drugih redov in svetnega duhovništva. Ti so koral in drugo glasbo verjetno dobro poznali, a so se morali prilagoditi kartuzijanski verziji koralov in besedil, po drugi strani pa jim je učenje olajšalo poznavanje Svetega pisma. Tovrstni kandidati so veliko komentirali predvsem duhovne kvalitete kartuzijanskega petja. Verjetno niso imeli posebnega študija korala s kantorjem, temveč so se poskušali po najboljših močeh prilagoditi petju skupnosti na vajah v okviru tekoče liturgije.

Menihi, ki so imeli neposredno izkušnjo samostanskega koralnega petja, so bili pogosto isti kakor novici iz tretje skupine (visoko izobraženi menihi; glej spodaj) in so kartuzijansko petje pogosto primerjali s petjem drugih skupnosti. Zgovoren primer je Matthias Mittner, ki je deloval v prvi polovici 17. stoletja in je h kartuzijanom prestopil iz jezuitskega reda. Bil je prior različnih hiš (deloval je tudi v Žičah) in napisal je vrsto duhovnih del; v nekaterih je hvalil umirjenost in poglobljenost kartuzijanskega korala, medtem ko ga sama glasbena plat le-tega ni toliko zanimala.

Viri pričajo o tem, da so se kartuzijani kljub zvestobi svoji tradiciji predvsem preko pisnih del navdihovali tudi pri drugih redovih. V kartuzijanskih knjižnicah sicer najdemo le redke nekartuzijanske spise o koralu (še manj je traktatov o glasbi na splošno), a kartuzijanski koral ni bil izoliran od siceršnjega »razvoja« korala v drugih okoljih. S preloma v 18. stoletje se je ohranil vir, ki neposredno priča o interakciji kartuzijanskega korala s frančiškanskim. Rokopis zbirnih besedil iz kartuzije Valdice (Narodna knjižnica v Pragi, rokopis I.F.17) vsebuje koralni traktat z naslovom *Musices choralis Medulla* (str. 291–305). Traktat je predelava znanega istoimenskega kompendija, ki ga je napisal frančiškan Hermann Mott in je izšel v več izdajah v 17. in 18. stoletju (en izvod se je ohranil tudi v knjižnici ljubljanskih frančiškanov). Kartuzijanska rokopisna *Medulla* ima zanimiv pripis, ki nam pove, da je bil traktat kopiran v Brnu leta 1727, in sicer iz knjižice, ki je bila prirejena in zasnovana

za kartuzijane v Žičah leta 1699. Kartuzijani so iz frančiškanske *Medulle* prevzeli to, kar je bilo pomembno za njihovo tradicijo koralnega petja, vključili nekatere svoje primere in razlage ter občasno komentirali kartuzijansko koralno prakso. Kartuzijanski »avtor« *Medulle* je bil nekdo, ki je bil v koralu izobražen in je lahko sam spreminjal in dodajal besedilo; najverjetneje je bil to žički kantor v letu 1699. Ta primer kaže, da so kartuzijani sledili razvoju koralnih tradicij drugih redov, ne da bi pred tem izgubili izpred oči pomen svoje lastne.

3) Menihi, ki so predstavljali pomembno skupino v krogu učenja in poučevanja menihov, so bili univerzitetno izobraženi možje, ki jih je bilo z nastankom univerz vse več in več. Mnogi so v red vstopili po zaključku uspešne univerzitetne kariere, bili so tudi akademsko glasbeno izobraženi, čeprav je bila glasbena izobrazba tega časa predvsem teoretična. Eden takšnih menihov je bil Nicholas Kempf iz Strassbourga, ki je v 15. stoletju po delovanju na dunajski univerzi deloval v kartuzijah današnje Avstrije in Slovenije. Ta vplivni intelektualec z močnim glasbenim ozadjem je za red navdušil mnoge univerzitetne študente in profesorje. Močno je občudoval tudi kartuzijanski koral, večinoma iz duhovnih razlogov, ki so dve stoletji kasneje navdihnili tudi Matthiasa Mittnerja.

Nekateri kartuzijanski menihi niso bili le splošno izobraženi, temveč so bili izjemni izvedenci za glasbo svojega časa (ne le korala). Pisali so traktate, s katerimi so dosegali zunanji svet. Nekateri se niso »spustili« z akademskih višin in niso pisali del za poučevanje novicev, verjetno pa so imeli kljub temu praktične glasbene zadolžitve v samostanih in so tako vplivali na druge menihe, obenem pa je kartuzijansko glasbeno okolje verjetno vplivalo tudi nanje. Med danes najbolj znanimi po svojih teoretskih delih so mdr. Heinrich Eger von Kalkar, Johannes Gallicus (Legrense) in Gregor Reisch, poleg teh pa je tudi nekaj anonimnih avtorjev.

Večini obravnavanih primerov skozi stoletja so tako skupne neke splošne značilnosti kartuzijanskega glasbenega izobraževanja.

Učenje korala v kartuzijah je bilo odvisno od vsakokratnih potreb v samostanu ter zgodovinskih in političnih okoliščin vsake skupnosti. Traktati za nove kandidate so bili praktično usmerjeni, s čimer so skušali novice čim hitreje usposobiti za liturgično petje. Z vse večjo dostopnostjo univerz v novem veku so tudi kartuzijanski kandidati študirali na univerzah in si tam pridobili različna glasbena znanja, ki so jih ob vstopu v samostan s pridom uporabili, obenem pa so se morali prilagoditi kartuzijanskim različicam spevov. Zdi pa se, da je bila ob glasbenih značilnostih korala skozi zgodovino med njegovimi »akterji« ves čas prisotna tudi zavest o velikih duhovnih kvalitetah koralnega petja.

47. predavanje – 5. 12. 2019

Vanja Kočevar, *Ljubljana*

Dedne poklonitve notranjeavstrijskih dežel Karlu VI. leta 1728

Dedna poklonitev je predstavljala eno od osrednjih dejanj v življenju zgodnjenovoveške dežele kot politične entitete. Obred, pri katerem sta si iz oči v oči zrla oba pola politične tvorbe z atributi državnosti – knez in stanovi – ter si vzajemno prisegla zvestobo, je namreč pomenil inavguracijo novega vladarja in obnovitev na deželne stanove vezanih privilegijev, zbranih v deželnem ročinu. Skozi zgodnji novi vek so se dedne poklonitve iz preprostih pravnih dejanj postopno prelevile v razkošni baročni teater oblasti absolutističnega deželnega kneza, ki je skozi neverbalno komunikacijo ceremoniala izražal razmerje moči med vladajočimi in vladanimi.

Prestolnice notranjeavstrijskih dežel so tovrstne slovesne spektakle zadnjič gostile leta 1728, ko se je Karel VI. kot zadnji habsburški deželni knez podal na dednopoklonitveno potovanje v vzhodne Alpe. Sicer je cesar deželni knez notranjeavstrijskih dežel dejansko postal že leta 1711 ob smrti svojega starejšega brata cesarja Jožefa I., vendar so dedne poklonitve kljub pripravam v letih 1715 in 1726 naposled prišle na vrsto šele sedemnajst let pozneje. Dvorno konferenco, ki je na Dunaju vodila priprave deželnoknežje strani na poklonitve, sta vodili zlasti dve spodbudi, in sicer skrb, da notranjeavstrijski fevdi ne bi poslati dedni, v kolikor do poklonitve ne bi prišlo, ter blagodejni učinek gorskega zraka na zdravje cesarice Elizabete Kristine, ki je nedolgo poprej prebolela bolezen.

Dedne poklonitve notranjeavstrijskih dežel leta 1728 so z viri dobro pokrite, in sicer jih lahko glede na provenienco razdelimo v dve skupini, na deželnoknežje in stanovske. Prve predstavlja

gradivo dunajskega dvora, zlasti dokumenti za dotično leto v fondih Avstrijskega državnega arhiva: Zeremonialprotokolle,[9] Konzepte der Zeremonialprotokolle[10] in Ältere Zeremonialakten.[11] Če kot primer stanovskega gradiva vzamemo vojvodino Kranjsko, je to na voljo v Arhivu Republike Slovenije.[12]

Poleg primarnih virov je o notranjeavstrijskem dednopoklonitvenem potovanju Karla VI. ohranjenih tudi več poročil. Potopis celotnega potovanja *Erb-Huldigungs-Actus in Inner-Oesterreich […]* Johanna Adama Heintza prinaša dvorno perspektivo dogajanja in je na voljo tako v Avstrijskem državnem arhivu[13] kot v Avstrijski nacionalni biblioteki.[14] Uradna poročila o dednih poklonitvah svojih dežel, tako imenovana *Erbhuldigungsacta*, pa so objavili tudi stanovi sami. Štajersko publikacijo, ki je od vseh najbolje opremljena z bakroreznimi upodobitvami posameznih dejanj poklonitve, je pripravil Georg Jakob von Deyerlsperg. Delo je dostopno tudi v Narodnem muzeju Slovenije[15] in slovenski Narodni in univerzitetni knjižnici tako v izvirniku[16] kot v faksimilu.[17]

»Actus« o koroški dedni poklonitvi izpod peresa Johanna Josepha von Linseeja ni bil objavljen, pač pa je v rokopisni obliki dostopen v Koroškem deželnem arhivu[18] in Avstrijski nacionalni biblioteki.[19] Kranjsko poklonitveno publikacijo, ki vsebuje opis dogajanja, pet skic posameznih dejanj poklonitve, edicijo devetinsedemdesetih dokumentov in seznam kranjskega plemstva, je po naročilu

[9] AT-OeSTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 14.
[10] AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot-Konzepte 8.
[11] AT-OeStA/HHStA OMeA ÄZA 34.
[12] ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 85, 86, 869, 919.
[13] AT-OeStA/FHKA SUS HS 0101.
[14] ÖNB, Cod. Ser. n. 2704; 2705.
[15] NMS, K 8358.
[16] NUK, GS IV 10603 glavno skladišče.
[17] NUK, GS IV 118175 glavno skladišče.
[18] KLA StA, Ktn. 458/1.
[19] ÖNB, Cod. 14 187.

stanov pripravil Karel Sajfrid Perizhoffer pl. Perizhoff auf Ehrenhaim.[20] Goriškim stanovom pa je »uradno poročilo« *Gorizia in giubilo per l'aspettato arrivo dell'augustissimo imperator Carlo VI.*, ki je na voljo tudi v slovenski Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani,[21] pripravil Antonio dall'Agata.

Cesarjevo poklonitveno potovanje se je začelo 17. junija 1728, ko je Karel VI. iz svoje letne rezidence v Laxenburgu pri Dunaju krenil na pot proti notranjeavstrijskim deželam. Potovanje na Štajersko je potekalo skozi Dunajsko Novo mesto in Bruck na Muri do Gradca, kjer so štajerski deželni stanovi visokega gosta sprejeli 23. junija. V štajerski prestolnici, kjer se je za slabe štiri mesece nastanil skoraj tisočglavi cesarski dvor, je Karel VI. 6. julija sprejel dedno poklonitev stanov, se nato v Gradcu in njegovi širši okolici zadrževal še slab mesec in pol ter se 16. avgusta z manjšim dvorom, ki je štel nekaj manj kot petsto oseb, napotil še v ostale notranjeavstrijske dežele.

Pot na Koroško je vladarja vodila preko Maribora in Velikovca, 20. avgusta pa je visoki gost prispel v Celovec in tam dva dni pozneje sprejel koroško dedno poklonitev. Že naslednji dan je cesar zapustil koroško prestolnico in se napotil proti kranjski deželni meji, ki jo je prečkal na prelazu Ljubelj, ter skozi Tržič in Kranj pot nadaljeval do Ljubljane, kamor je prispel 26. avgusta. Tri dni pozneje je cesar sprejel kranjsko dedno poklonitev in naslednji dan, 30. avgusta, s posebno ladjo, ki so jo zanj zgradili kranjski deželni stanovi, odplul proti Vrhniki. Pot proti Goriški, ki jo je cesar od tam nadaljeval po kopnem, ga je vodila skozi Logatec, Postojno in Vipavo, v Gorico pa je prispel 2. septembra zvečer.

Še pred dedno poklonitvijo Goriške je cesarjev pooblaščenec grof Leopold Adam Strassoldo 4. septembra odpotoval v Gradišče ob Soči in tam sprejel dedno poklonitev Gradiške, ki je bila s tem

[20] NUK, GS II 21952 glavno skladišče.
[21] NUK, GS 0 33397 glavno skladišče.

edina od notranjeavstrijskih dežel, ki je dedno poklonitev leta 1728 podala komisarju in ne deželnemu knezu osebno. Naslednji dan, 5. septembra, je Karel VI. v Gorici osebno sprejel dedno poklonitev goriških stanov ter se dva dni pozneje vrnil v Vipavo, od koder je po enodnevnem premoru za praznik Marijinega rojstva, 9. septembra, preko Senožeč in Lipice odrinil proti Trstu.

V mesto sv. Justa je cesar prispel 10. septembra, čemur je že naslednji dan (11. septembra) sledila tržaška dedna poklonitev, 13. septembra pa se je visoki gost napotil še proti Reki. Pot ga je skozi Senožeče vodila nazaj do Postojne, od koder je krenil proti jugu ter po postanku v Trnovem (Ilirska Bistrica) 15. septembra prispel na Reko. Naslednji dan je cesar v spremstvu senjskih galej z ladjo izplul iz Bakarja v Kraljevico, od koder je flota plovbo nadaljevala nazaj na Reko. Dan za tem, 17. septembra, je sledila dedna poklonitev Reke, nakar je cesar pristaniško mesto 18. septembra zapustil in krenil proti Ljubljani.

Dne 20. septembra se je Karel VI. vrnil v kranjsko prestolnico, kjer je naslednji dan (21. septembra) na praznik sv. Mateja apostola in mučenca počival, ter se nato 23. septembra napotil v Celje. Naslednje jutro je cesar namesto rute, ki je predvidevala postanek v Slovenski Bistrici in prenočevanje v Mariboru, iz Celja proti Gradcu krenil »mitels der Post«, se za kosilo ustavil Ehrenhausnu (Ernovž) ter že isti večer prispel v štajersko prestolnico. Okrajšava poti pa je cesarju poleg enega dneva verjetno rešila tudi življenje, saj se je istega dne v sobi Mariborskega gradu, kjer naj bi prenočeval, zrušil strop.

Cesarski par je Gradec naposled zapustil 6. oktobra in se po nekaj dni trajajočem postanku v Dunajskem Novem mestu, 18. oktobra, po slabih štirih mesecih odsotnosti vrnil na Dunaj. S tem se je končalo zadnje poklonitveno potovanje te vrste v zgodovini. Po letu 1728 namreč noben habsburško-lotarinški vladar (oziroma vladarica) ni več sprejel dedne poklonitve notranjeavstrijskih dežel, ne osebno ne po pooblaščencu. Poklonitve notranjeavstrijskih dežel so

se na dvorno agendo vrnile v 19. stoletju, vendar tedaj niso več potekale po deželnih prestolnicah, temveč so deželne deputacije svoje poklonitve cesarju opravile na Dunaju.

Od znamenitih osebnosti, ki so se udeležile notranjeavstrijskih dednih poklonitev leta 1728, velja poleg cesarskega para omeniti še nadvojvodinjo in naslednico Karla VI. v dednih deželah nadvojvodinjo Marijo Terezijo in njenega poznejšega soproga ter cesarja Franca Štefana Lotarinškega. Medtem ko je Marija Terezija med očetovim potovanjem po ostalih notranjeavstrijskih deželah skupaj s cesarico ostala v štajerskem Gradcu, je Franc Štefan svojo pot nadaljeval do morja. S Karlovim notranjeavstrijskim potovanjem leta 1728 sta povezana tudi dva znamenita skladatelja: Johann Joseph Fux, vodja dvorne kapele, ki je potoval do Gradca, in Antonio Vivaldi, s katerim se je cesar srečal v Trstu. Poleg glasbenih se je potovanja udeležil tudi virtuoz vojskovanja in predsednik dvornega vojnega sveta princ Evgen Savojski, ki pa je po do zdaj zbranih podatkih potoval le do Gradca.

S ceremonialnega stališča lahko glede dednih poklonitev potegnemo naslednje sklepe. Od treh notranjeavstrijskih vojvodinj je le Štajerska obdržala pravico do deželnoknežje telesne prisege (*juramentum corporalis*), ki jo je Karel VI., tako kot poprej njegov oče, cesar Leopold I. leta 1660, opravil *in privato* pred stanovskim odborom in ne pred vsemi stanovi. Za razliko od Štajercev so se Korošci in Kranjci morali zadovoljiti z zaščitnima pismoma, da izpust deželnoknežje telesne prisege ne bo škodoval njihovim privilegijem. Do razlike je prišlo tudi pri potrditvi deželnih ročinov: medtem ko je bil štajerski potrjen leta 1731, si je cesar za potrditve kranjskega vzel osem let časa.

Ob dednih poklonitvah Karlu VI. sta na Koroškem in Kranjskem še zadnjič oživela dva relikta srednjeveških koseških ritualov, in sicer je koroški vojvodski kmet (*Herzogbauer*), kljub dejstvu da so koroški deželni stanovi cesarju v zameno za posebno zaščitno pismo spregledali tradicionalni obred ustoličevanja na Gosposvet-

skem polju, od deželnega kneza dobil potrditev svojih privilegijev. Na Kranjskem pa je fevdni gospod koseškega dvora pod Marječkom pri Ljubljani v skladu s fevdnim pismom, ki ga je Friderik III. leta 1444 izdal Neži Logar, v cesarsko kuhinjo še zadnjič oddal vola, ki so ga Logarji slovesno okrašenega pripeljali v deželno prestolnico.

Ob zahodni meji Svetega rimskega cesarstva z Beneško republiko pri jeziku dednih poklonitev zaznamo italijanske jezikovne vplive. Potem ko je slovenščina leta 1414 še zadnjič služila kot ceremonialni jezik ustoličevanja na Koroškem, so dedne poklonitve Štajerske, Koroške in Kranjske v zgodnjem novem veku potekale v nemščini. Leta 1728 se poleg nemščine in latinščine, ki je bila jezik liturgije in govorov prelatov, v Gradišču ob Soči in Trstu srečamo tudi z italijanščino. Medtem ko je bila ta v Gradišču zgolj pomožno sredstvo, drugi jezik pri stanovski prisegi, je bil v Trstu njen položaj z nemščino enakopraven, saj so predstavniki mesta pri poklonitvi cesarski strani odgovarjali po italijansko. Medtem je na Goriškem leta 1728 celoten obred potekal v nemščini. Upoštevajoč dejstvo, da se v ceremonialnem protokolu pri opisu goriške poklonitve večkrat pojavi besedna fraza »in teutscher sprach«, pa vseeno lahko sklepamo, da je bila italijanščina med stanovi močno prisotna, četudi so bili ti za razliko od leta 1660, ko so Leopoldu I. še odgovarjali v italijanščini, po večini že vešči tudi nemščine.

Kongres ISECS v Edinburgu
(14.–19. julij 2019)

Univerza v Edinburgu je med 14. in 19. julijem letos v škotski prestolnici gostila 15. mednarodni kongres s krovnim naslovom *Razsvetljenstvo in identitete*. Priredilo ga je Mednarodno društvo za preučevanje 18. stoletja (ISECS), v katerega smo včlanjeni tudi člani Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja; tisti, ki plačajo letno članarino. Društvo tovrstni kongres priredi vsaka štiri leta, prav letošnji pa je bil prelomnega značaja. Po besedah organizatorjev je bil največji doslej. Na občnem zboru društva, ki je bil v času kongresa, so bili potrjeni dokumenti, ki dajejo društvu novo pravno-organizacijsko podobo. V slabem tednu dni je kongres gostil 477 sekcij, na katerih je govorilo okoli 1600 registriranih predavateljev, sicer pa je pritegnil skupaj kar 2000 obiskovalcev, zaradi česar je bil to doslej največji humanistični kongres v Veliki Britaniji. Gre seveda za inter- ali pluridisciplinarni kongres, ki je nekakšen sejemski prikaz vsega, kar se trenutno dogaja na področju raziskav dolgega 18. stoletja po vsem svetu. Kongres je dvojezično zasnovan v angleškem in francoskem jeziku. Najštevilčnejše so bile sekcije o digitalni humanistiki in njeni uporabi ter tiste, ki so posvečene že tradicionalno privlačnemu francoskemu razsvetljenstvu. Kongresa sem se s strani Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja udeležila njegova podpredsednica, in sicer sem z referatom o »Zbirki zasebnih pisem grofa Ignaca Marije Attemsa-Svetokriškega z njegovega kavalirskega potovanja po Evropi (1734–1738)« sodelovala v sekciji o pisemskih zbirkah iz (vzhodno-)srednje Evrope med besedilnostjo in materialnostjo (*Correspondence Collections from (East-) Central Europe between Textuality and Materiality*).

Prisostvovala sem že omenjenemu občnemu zboru 17. julija, ki je bil tudi volilni. Na zboru smo izvedeli, da dosedanji formalni gostitelj društva, Voltaire Foundation iz Oxforda, zaradi svojega administrativnega preoblikovanja te funkcije ne more več prevzeti.

Zato je izvršilni odbor iskal novo rešitev. Mednarodno društvo ima namreč pravno formalno težavo pri poslovanju, saj potrebuje deželo gostiteljico in se mora potem ravnati po njenih pravnih in fiskalnih zakonih. Društvo je našlo novega gostitelja v Filozofski fakulteti Univerze Sorbonne v Parizu, za svoje delovanje pa je moralo predlagati ustanovitev novega telesa, ki se imenuje AIEDS/IAESC (Association internationale d'étude du dix-huitième siècle/ International Association of Eighteenth-Century Studies), ki ga vodijo izvoljeni člani ISECSa in ki v vsem odgovarja njegovemu vodstvu in zanj izvaja predvsem pravne in finančne posle po francoski zakonodaji. Po potrditvi na občnem zboru je bilo to telo ustanovljeno in v Franciji pravno registrirano, tako da je odslej društvena banka La banque de France in blagajničarka Hélène Coussac. Vsi podatki so ažurno na voljo na društvenih spletnih straneh, ki jih sedaj gosti Univerza v Quebecu.[22] Na zboru je bilo soglasno izvoljeno tudi novo vodstvo društva, ki ga bo v naslednjih letih vodila Britanka Penelope J. Corfield, ki je poudarila pomen aktivnega sodelovanja vseh članov pridruženih nacionalnih društev. Morda bo z novo ureditvijo in vodstvom tudi več možnosti za aktivnejše sodelovanje Slovenskega društva za preučevanje 18. stoletja v okviru ISECS.

Metoda Kokole

[22] https://oraprdnt.uqtr.uquebec.ca/pls/public/gscw030?owa_no_site=304.

Koncert ob znanstvenem srečanju
Baron Žiga Zois: Nova spoznanja ob dvestoletnici smrti
(20. november 2019)

Uvodni dogodek znanstvenega srečanja, posvečenega baronu Žigi Zoisu, ki ga je soorganiziralo društvo, je bil koncert z naslovom *Francesco Pollini in glasba pri Zoisovih v Ljubljani*, sicer zadnji koncert devete sezone cikla *Harmonia concertans – Stara glasba na Novem trgu*, ki ga pripravljata skupina *musica cubicularis* in Muzikološki inštitut ZRC SAZU. V ta namen skrbno izbrana glasbena dela sta izvajala Wolfgang Brunner na zgodovinskem klavirju in tenorist Aco Aleksander Bišćević. Izvedena glasbena dela Baldassara Galuppija, Giovannija Paisiella in Wolfganga Amadeusa Mozarta, ki bi jih dejansko lahko povezali z muziciranjem na Zoisovem domu, so bila smiselno povezana z deli Zoisovega sorodnika Francesca Pollinija, njegovega sicer mlajšega mrzlega strica. Ta je bil sin slavnega ljubljanskega zdravnika Janeza Krizostoma Pollinija in v 19. stoletju cenjen pianist in skladatelj (o tem ste v našem *Biltenu* (letnik 7, 2015, str. 18–25) lahko že brali).

Na koncertu smo prvič po dvesto letih ali več poslušali Pollinijeve kanconete, lahkotne salonske skladbice za glas in klavir, natisnjene na Dunaju leta 1806. Prav tako sta bili prav za ta dogodek pripravljeni tudi dve operni ariji italijanskih skladateljev Baldassara Galuppija (1706–1785) in Giovannija Paisiella (1740–1816), v svojem času velika modna hita, ki ju je zelo verjetno poznal tudi Žiga Zois in bi ju lahko morda prav Francesco Pollini prepeval tudi v njegovem ljubljanskem domu. Galuppijeva arija *Quante cosette* je bila ena od uspešnic opere *L'amor lunatico*. Ta je bila premierno izvedena v Benetkah leta 1770, torej v času, ko je tamkajšnji tekoči operni repertoar prepisoval kopist Giuseppe Baldan, tisti Baldan, ki je takrat v Ljubljano pošiljal tudi čembalske skladbice za Žigovo enajstletno sestro Marijo Felicito Nepomuceno. Tem je očitno pri-

dal tudi arije, prirejene za glas in spremljavo glasbila s tipkami. Tovrstni prepis arije *Quante cosette* se je ohranil na Dunaju.

Druga arija, ki jo je Žiga Zois zagotovo zelo dobro poznal tako iz izvedb v Celovcu leta 1777 kot tudi v Ljubljani in v Trstu leta 1778, v izvedbi skupine njegovih dobrih znancev impresarija Rosa ter zakonskega para Palmini, je Paisiellova *Amor non che sia* iz opere *La Frascatana*. Prav to uspešnico je enkrat do leta 1782 v nemški in slovenski jezik prevedel Anton Tomaž Linhart in so jo verjetno tudi v slovenščini prepevali ob Schikanedrovem gostovanju v Ljubljani. Ta »ljubek napev«, kot ga imenuje Karl Zinzendorf v svojem dnevniškem zapisu 5. avgusta 1778, smo poslušali v obliki za glas in klavir (iz takratnega prepisa, danes hranjenega na Dunaju) in s slovenskim besedilom, kar je bilo sploh prvo znano ozvočenje sicer znanih Zoisovih prizadevanj za petje v slovenščini. Prava glasbena poslastica pa je bila arija *Non temer, amato bene* (KV 490) iz opere *Idomeneo*, v različici, kot so jo leta 1786 izvajali v palači knezov Auerspergov na Dunaju in jo je Mozart na novo uglasbil prav za Žigovega sorodnika barona Francesca Pollinija, takrat tam očitno znanega amaterskega pevca – tenorista. V dunajske glasbene kroge je mladega »salonskega leva« Pollinija očitno vpeljal Žigov mlajši brat Jožef Zois, ki je od okoli leta 1782 s svojo drugo ženo stanoval na Dunaju. Koncert se je tako s svojo noto »novosti« v raziskavah glasbenega življenja, povezanega z Žigo Zoisom, povsem skladal s konceptom sledečega dvodnevnega interdisciplinarnega znanstvenega posveta.

Metoda Kokole

Baron Žiga Zois
Nova spoznanja ob dvestoletnici smrti

Znanstveno srečanje

ZRC SAZU
(Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Muzikološki inštitut, Zgodovinski inštitut Milka Kosa)
Slovenska matica
Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja

Atrij ZRC
Ljubljana, Novi trg 2

20.–22. november 2019

Simpozij o Žigi Zoisu je z uvodnim referatom otvoril akademik Janko Kos; ob njem organizator simpozija dr. Luka Vidmar.

Pozdravni nagovor predsednika društva dr. Marka Kambiča.

Janko Kos

Žiga Zois kot osrednja osebnost slovenskega razsvetljenstva

S pojmom osrednje osebnosti mislimo na posameznike, ki jim je bila dodeljena zgodovinska vloga v razvoju kulture, družbe ali države. Mednje smemo za prva stoletja slovenske zgodovine šteti Primoža Trubarja, Janeza Ludvika Schönlebna in Žigo Zoisa. Primerjava med njimi omogoča razumevanje posebnega Zoisovega pomena. Primož Trubar je bil središče slovenskega protestantizma, strogo verske smeri, nastale iz vplivov nemških dežel; Janez Ludvik Schönleben je bil v izhodišču slovenske baročne kulture, nastale iz nemških in italijanskih spodbud, s širitvijo iz verskih vsebin v posvetne znanosti in umetnosti. Žiga Zois je prevzel vodstvo slovenskega razsvetljenstva, izoblikoval mu je daljnosežen program, za njegovo uresničenje je izbiral ustrezne sodelavce, jih usmerjal, usklajeval in podpiral. Pod njegovim vodstvom in iz spodbud razsvetljenske Evrope – od italijanskih do angleških – se je kultura na Slovenskem dokončno razširila iz verskega v posvetna območja, iz večjezične je postala pretežno slovenska. V njeno izhodišče je Zois postavil skrb za slovenski jezik, pa tudi poseben interes za naravoslovje, koristno gospodarstvu, in mu pridružil močan delež humanističnih ved, pesništva in gledališča, ki naj med Slovenci širijo splošno izobrazbo, jim kultivirajo življenjske navade in nravi. Slovensko razsvetljenstvo je s Zoisom pridobilo značilnosti, kakršnih v zahodni Evropi ni imelo. Med njegova bistvena določila se je uvrstil narodni prerod, ki pa je bil naraven nasledek razsvetljenske usmeritve v stvarnost, v empirično spoznavanje naravnega in zgodovinskega okolja ter v njegovo racionalno urejanje. Del tega narodnoprerodnega programa je bil političnost, zato je Zois s sodelavci že iskal praktične rešitve za obstoj Slovencev v obstoječih državnih tvorbah, v času francoske revolucije, napoleonskih vojn in restavracije. S tem je postal eden od »očetov« slovenskega naroda.

Marijan Dović

Žiga Zois kot pesniški mentor in izvirni slovenski pesnik

Žiga Zois je v povezavi s slovensko literaturo znan zlasti kot eruditski spodbujevalec in mecen, pa tudi kot mentor Valentinu Vodniku. Medtem ko so nemška pisma, v katerih baron koprivniškega župnika okliče za »prvega kranjskega pesnika«, prišla v razvid že sredi 19. stoletja (*Vodnikov spomenik*, 1859), so njegovi osrednji pesniški poskusi v slovenščini ostali neznani vse do šestdesetih let 20. stoletja. Tri tedaj objavljene pesmi – satirična pesnitev, ki smeši nasprotnike izobraževanja, predelava Castijeve pesnitve o mački in izvirna obdelava »Efeške vdove« – osvetljujejo Zoisovo mentorstvo Vodniku in njegov odnos do pesnjenja v slovenščini s povsem nove perspektive.

Že v pesnitvi o mački, ki je zložena v *sestinah* z laškimi enajsterci, Zois izkaže odlično obvladovanje jezika, domiselnost pri predelavi (v tem času zvesto sledenje izvirniku ni bilo dogma) in tendenco, da verze gradi po načelih italijanske naglasno-številčne metrike (in ne njene germanske silabotonične adaptacije, kakršno je uveljavil Prešeren). Umetniško še bolj prepričljiva je »Efeška vdova«, nastala med 1806 in 1808 in napisana v *ottavi rimi* (stanci), ki jo je Zois odlično obvladal. Pesnitev ni mojstrska le po formalni, temveč tudi po vsebinski plati: kot je ugotovil Alfonz Gspan, sodi samosvoja in humorna predelava žgečkljive antične teme »med najboljše verzifikacije, kolikor jih do danes poznamo iz dobe našega razsvetljenskega klasicizma«.

Zoisovi pesniški poskusi brez dvoma napeljujejo na misel, da je bil mentor bolj talentiran, vsekakor pa bolj izobražen od svojega učenca. A zdi se, da je strateg slovenskega preporoda pesnil za zabavo, medtem ko je funkcijo »prvega kranjskega pesnika« namenil Vodniku, ki učiteljevih sofisticiranih literarnoteoretskih namigov ni vedno razumel. Toda žal je Zoisova izvirna slovenska poezija ostala v predalu.

Irena Orel

Zoisov prispevek k razvoju slovenskega jezika in jezikoslovja

Baron Žiga Zois je v svojem kulturnem krogu namenil posebno pozornost mater(i)nemu jeziku: zanj se je zavzemal na različnih ravneh slovenske kulturne in znanstvene prerodne dejavnosti (literarni, publicistični, poslovni, strokovni, jezikoslovni idr.), za njegovo rabo, raziskovanje in ustvarjanje v njem je navduševal razsvetljenske somišljenike. Zasnoval je jezikoslovni program, temelječ na znanstveno-kritični slovnici in (besednodružinskem) slovarju. Z lastnim prevajanjem opernih arij, pesmi (alpskih poskočnic) v slovenščino, pesnikovanjem ter načrtnim zbiranjem starejše in sočasne slovenike in slavike je dal »odličen« jezikovni in slogovni zgled (SBL) in omogočil razmah kranjskega knjižnega jezika na različnih področjih in intenzivno preučevanje.

Pet ohranjenih slovenskih rokopisnih pesmi in prevodov potrjuje zgleden kranjski pokrajinski knjižni jezik, ki se vidneje kot pri Linhartu in Kumerdeju oddalji od Pohlinove norme in jezika pisaničarjev z ostanki dolenjske glasovne tradicije in gorenjskimi narečnimi vplivi ter vsebuje izborno besedje, skladno z njegovimi purističnimi nazori. Primerjava jezikovnih prvin *Lenore* s Prešernovim prevodom (1830, 1847) dokazuje delno kontinuiteto do srede 19. stoletja.

Prispevek za slovenski strokovni jezik se kaže v načrtnem terminografskem delu, zbiranju slovenskih izrazov s področja botanike, zoologije (ptičev), mineralogije, somatologije idr. iz starejših slovarskih in terminoloških virov (A. Scopoli in B. Hacquet). Svojima rudarskima upraviteljema Lukasu Polcu in Vincencu Polcu je Zois za poslovno-strokovni jezik poročil določil slovenščino (Goran Schmidt 2015). Prerodne misli o jeziku je zapisal ob izteku življenja (1819) hkrati s pogledi na kranjsko leksikografijo od Matije Kastelca (1680) dalje in prvi podal tudi število slovenskih leksemov v slovarjih.

Matija Ogrin

Zoisova zbirka slovanskih prevodov eshatološke sekvence Dies irae

Žiga Zois je v svojih zrelih in poznih letih med drugim slavističnim gradivom dopolnjeval tudi posebno zbirko slovenskih in glagolskih oziroma zgodnjih hrvaških prevodov latinske sekvence Dies irae. O tej zbirki prevodov je France Kidrič zapisal le to, da se jih je bilo do konca 18. stoletja »že precej nabralo«. Marijan Smolik je zaradi te zbirke prevodov Zoisa označil celo kot »prvega zbiralca cerkvenih pesmi na Slovenskem«, o zbirki sami pa je sodil, da se je večidel porazgubila in da žal ni več ohranjena.

V Zoisovi slovanski zbirki je danes ohranjenih nekako do deset bolj ali manj celovitih prevodov znamenite sekvence, prepisanih iz glagolskih in baročnih dubrovniških izdaj, ter dva slovenska rokopisna prevoda. Ena od obeh slovenskih prepesnitev je delo Jurija Japlja, torej izvira nekako s prehoda iz 18. v 19. stoletje. Drugi prevod je, presenetljivo, precej starejši, izvira iz srede 17. stoletja.

Prispevek poskuša predstaviti obe slovenski prepesnitvi Dies irae in umestiti to posebno zbirko v biografski, kulturni in ne nazadnje duhovni okvir Zoisove osebnosti. Zbirka vsaj posredno izpričuje Zoisov literarni okus, njegovo zanimanje za stara slovenska in glagolska besedila kot priče prvotnega slovanskega jezika, morda celo občudovanje cerkvene himnike v ljudskem (namesto latinskem) jeziku, gotovo pa odseva tudi premišljevanja Zoisove poznejše dobe o izteku človekove tuzemske usode.

Patrizia Farinelli

Med knjigami v italijanščini barona Zoisa tudi ljubezenska in polemična dela

Prispevek obravnava knjige v italijanščini, ki so pripadale Zoisu, in navaja žanre, ki so najbolj zastopani. Dejstvo, da je imel baron zaradi zanimanja za mineralogijo in druge naravoslovne vede v svoji zbirki številne traktate o teh vsebinah, je znano. Zato se osredotočamo raje na zabavna in polemična dela, ki jih je prav tako imel v knjižnici. Gre za naslove, navedene v katalogu njegovih knjig iz leta 1782, ki so v veliki meri izginili iz tistega iz leta 1821, verjetno zato, ker nekateri, najbrž po oceni dedičev, niso bili primerni za prodajo v licejsko knjižnico.

Prisotnost številnih lahkotnih žanrskih del, tako gledaliških kot pesniških in leposlovnih (poleg nekaterih klasičnih del italijanske književnosti in nekaterih besedil že zastarelega arkadijskega sloga), torej potrjuje odprtost petintridesetletnega barona. Dokazuje, da se ni izogibal zabavnemu branju ali da je ob njem želel vsaj slediti sodobnim literarnim težnjam na Apeninskem polotoku. Med takšnimi knjigami najdemo Parinijeve ironične pesnitve, Castijeve parodične sonete, antologijo burlesknih pesmi, Griselinijevo najboljšo komedijo, Goldonijeve komedije in komične drame, ki jih je izdal Savioli, nekaj Casanovovih ljubezenskih romanov skupaj z antivoltairovsko zabavno polemiko in ob tem še *Il bue pedagogo* (*Volovski pedagog*, ostro polemično delo Buonafedeja proti Barettiju): to je zbirka knjižnih uspešnic, nekaterih satiričnih ter drugih polemičnih, spet drugih pa sproščeno posvetnih – vse pa dobro opredeljujejo *Zeitgeist* druge polovice 18. stoletja in pričajo o tem, kaj so založniki takrat ponujali javnosti s premetenimi tržnimi strategijami.

Gregor Pobežin

Zoisova klasična knjižnica in recepcija antike v njegovem času

Katalog Zoisove klasične knjižnice iz leta 1821 (*Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis de Zois Catalogus*, 1821) v posebnem razdelku našteje nič manj kakor 53 različnih naslovov antičnih avtorjev. Zbirko, ki se je ne bi sramoval niti kak današnji še tako izbirčen profesor klasičnih jezikov, je Zois gradil premišljeno in tudi očitno načrtno. Večino naslovov je kupil pri izjemno kakovostni založbi *Societas Bipontina*, ki se je specializirala prav za izdajanje del antičnih avtorjev in ki si je prislužila status založbe, katere tiski ne smejo manjkati v nobeni boljši knjižnici; pregled kataloga pokaže, da je bil Zois izdajateljem iz Zweibrückna oz. Strasbourga zvest od leta 1779 do leta 1803 (založba je delovala do leta 1811).

Vendar pa vpogled v to knjižnico postavlja tudi vse kaj drugačna vprašanja kakor zgolj beleženje Zoisovih nakupovalnih vzorcev: odpira namreč dihotomno vprašanje osebnih nagnjenj do specifičnih vsebin (o katerih marsikaj povedo Zoisove marginalije) ter splošnih bralnih navad, ki jih je določalo dnevnopolitično in kulturno ozračje ter tako zaznamovalo način, kako so antični avtorji nagovarjali Zoisa in njegove sodobnike. Prispevek je pregledal nekaj naslovov iz Zoisove klasične knjižnice (nekaj pozornosti pa namenil tudi drugim naslovom) in ob tem odprl vprašanje recepcije antike v drugi polovici 18. stoletja.

Sonja Svoljšak in Urša Kocjan

Rekonstrukcija knjižnice Žige Zoisa v COBISS+ (Katalog NUK): viri, metodologija, izzivi in perspektive

Knjižnica Žige Zoisa je ena največjih historičnih zbirk, ki jih hrani Narodna in univerzitetna knjižnica. Ob predaji licejski knjižnici leta 1824 je bila razformirana: posamezne knjige so bile uvrščene v

obstoječe vsebinske sklope, zato nikoli ni bila hranjena kot poseben korpus. Leta 2015 smo jo začeli rekonstruirati v Cobiss+ oziroma Katalogu NUK. Identificirali smo 2296 naslovov v približno 5000 zvezkih. Projekt smo končali leta 2019, zbirko pa smo vzpostavili kot poseben korpus znotraj kataloga NUK, ki omogoča iskanje in brskanje po kataložnih zapisih. Uvodni del prispevka opisuje primarne in sekundarne vire ter metode, ki smo jih uporabljali med postopkom rekonstrukcije. Prvo poglavje našteva in analizira najpogostejše težave, s katerimi smo se srečevali med postopkom identifikacije posameznih izvodov iz Zoisove knjižnice. Sklepno poglavje prinaša nekaj razmišljanj o možnostih nadaljnjega raziskovalnega dela znotraj obstoječega korpusa metapodatkov ter možnosti njihove nadgradnje, pa tudi digitalizacije celotne zbirke, s poudarkom na možnostih njene nadaljnje rekonstrukcije v digitalnem okolju oziroma na podlagi ohranjenih zgodovinskih virov iz raznih slovenskih ustanov, ki pričajo o njenem razvoju skozi čas, njeni nekdanji celotni vsebini ter drugih vidikih njenega nastanka in razvoja.

Igor Grdina

Zoisov literarni problem

Žiga Zois je v literarno zgodovino zapisan kot pomemben mentor, kot ustvarjalec pa je potisnjen v ozadje. Kot mentor Valentina Vodnika je zagovarjal veljavo klasicistične poetike (Batteaux), njegovo verzno ustvarjanje pa je bilo drugačno. Na to kaže zlasti trud za prevod Bürgerjeve Lenore. »Homologizacija« emblematičnega teksta predromantike opozarja, da vsaj sprva ni moglo iti za salonsko oziroma privatistično »verzljanje«, saj bi prestavitev kraja dogajanja ne imela smisla brez računanja z recepcijo v določenem prostoru. Referat je skušal odgovoriti na vprašanje, od kod takšna dvojnost. Glede na to, da je tudi Vodnik bil, kar zadeva poetiko, avtor, ki nakazuje različne smeri, je mogoče nekoliko globlje rekonstruirati

tudi razumevanje literature pri samem Zoisu. Glede na to, da so se pri njem zbirali zelo različni ustvarjalci, je mogoče upati na dovolj zanesljiv odgovor.

Irena Lačen Benedičič in Marko Mugerli

Zoisi – lastniki fužin

V sredini 18. stoletja je Michelangelo Zois kupil šest fužin na Gorenjskem. Njegovi nasledniki so fužine vodili vse do ustanovitve Kranjske industrijske družbe, ki je imela sedež v parnem mlinu v Ljubljani, kasneje na Jesenicah, po drugi svetovni vojni pa je bilo njeno premoženje podržavljeno. Ustanovljeno je bilo državno podjetje Železarna Jesenice. Ta je v Bucelleni-Ruardovi graščini uredila Tehniški muzej, ki je začel zbirati predmete in arhivsko gradivo iz zgodovine železarstva na Slovenskem. V železarski zbirki Gornjesavskega muzeja Jesenice danes hranimo 42 predmetov iz Zoisovih fužin, v fondu Kranjske industrijske družbe pa 1,5 t. m. arhivskega gradiva, ki zajema načrte bivalnih prostorov, rudnikov in fužinskih naprav, listine o menjavi lastništva in poslovanju fužin.

Iz ohranjenega gradiva je razvidno, da je Zoisova doba fužinam prinesla razvoj in napredek. Ob prevzemu je bila njihova proizvodnja nizka in zastarela, zaradi velike porabe oglja pa tudi predraga. Žiga Zois je dal v Bohinjski Bistrici in na Javorniku postaviti nova plavža z ogrevalci zraka. V času Serafine Zois so pri zakladanju plavžev železovi rudi dodajali žlindro in tako začeli krožno gospodarstvo. Baronica je posodobila obrat v Mostah, v Bohinjski Bistrici pa postavila livarno in valjarno. Nameravala je zmanjšati porabo oglja z alternativnimi viri energije in želela izkoristiti tudi toploto ohlajajočih se peči. Delo so nadaljevali njeni potomci, ki so družinsko podjetje vodili pod imenom Firma Carl Zois Erben. Pri ogrevanju peči so začeli uporabljati šoto s Pokljuke. V Radovni so postavili nov jeklarski obrat – pudlovko. Toda kupna moč gorenj-

skih fužin je bila prenizka in Zoisom kljub posodobitvam ni uspel prehod iz fužinske v industrijsko proizvodnjo. Zato so podprli ustanovitev delniške družbe z imenom Kranjska industrijska družba.

Metoda Kemperl

Zoisova palača v Ljubljani – zgodovina gradnje

Zoisova palača na Bregu 22 v Ljubljani je ena največjih palač v mestu, saj je bil prvi lastnik Michelangelo baron Zois pl. Edelstein (1694–1777) eden najpremožnejših ljubljanskih meščanov. V Ljubljano je prišel sredi dvajsetih let 18. stoletja in tu kmalu postal veletrgovec, zemljiški gospod in fužinar. Na Bregu je leta 1728 kupil prvo hišo, ki jo je z nakupom sosednjih hiš v šestdesetih in sedemdesetih letih znatno povečal. Ker je bil njegov sin in poznejši lastnik hiše Žiga Zois (1747–1819) več kot dvajset let priklenjen na invalidski voziček, je bila hiša tudi več desetletij središče slovenskega preroda, v njej je bila shranjena knjižnica, pa tudi znamenita mineraloška zbirka. Kljub temu pa zgodovina gradnje te pomembne stavbe še ni zadovoljivo raziskana. V umetnostnozgodovinski literaturi se pojavljajo pavšalne trditve, da je bila hiša v današnje stanje razširjena in enotno fasadirana leta 1798 in da pripada klasicističnemu slogu. Ker je današnja podoba palače plod številnih širitev in prezidav, je raziskovanje njene arhitekturne zgodovine sicer težko, kljub temu pa je bila z nekaterimi novimi slikovnimi in pisnimi viri osvetljena zgodovina širitve in prezidave okrog leta 1800. Ugotovljeno je bilo, kdaj in kje natančno je dal Žiga Zois oblikovati zasebni vrt med palačo in današnjo Zoisovo cesto, prispevek pa je osvetlil tudi kontekst postavitve palače na ljubljanskem Bregu – v pomembnem pristanišču, kjer se je pretovarjalo in skladiščilo blago tako ljubljanskih kot tujih trgovcev.

Ines Babnik

Umnost in umetnost Zoisovih vrtov

V Ljubljani in na Brdu pri Kranju si je Žiga Zois – ob veliki pomoči svojega brata Karla – uredil vrtove, ki so, tako kot njegove druge dejavnosti, odražali razsvetljensko naravnanost. Zato Zoisovih vrtov ne smemo imeti le za oblikovane zelene površine, ampak jih moramo obravnavati kot prostore, ki sta se jih brata lotevala »umsko«. Vrtovi jima niso služili le kot prijetni prostori za njuno kratkočasje ter kratkočasje njunih gostov, ampak so bili to včasih poligoni deloma za gojitev avtohtonih rastlinskih vrst z namenom preučevanja rastlin in poučevanja javnosti, torej nekakšni (prvi) botanični vrtovi, ki so bili tudi podlaga za pripravo botaničnih leksikonov, deloma za gojitev tujerodnih vrst, ki so zahtevale tedaj moderno tehnologijo rastlinjakov. Bili so tudi nekakšni katalogi sodobne vrtne mode, ki jo je bilo najti predvsem zunaj cesarstva, in deloma so bili tudi (prvi) javni vrtovi. Poleg tega bi jim lahko pripisali tudi funkcijo dvornega vrta (»Hofgarten«), značilno za nemški prostor. Tovrstni vrtovi so imeli sicer poudarjeno reprezentativno funkcijo, vendar tudi funkcijo učilišč – izobraževalnih ustanov za vrtnarje. O uspešno pridobljeni izobrazbi v Zoisovem vrtu na Brdu lahko govorimo vsaj v primeru vrtnarja Franza Michaela Rieda, ki nam je znan tudi kot vrtnar vrta ob škofijski palači v Ljubljani oziroma kot ljubljanski vrtnar s svojo vrtnarijo.

Žigo Zoisa lahko tako tudi v vlogi lastnika vrtov vidimo kot razumskega in praktičnega človeka, ki je znal poudariti izobraževalno in raziskovalno vlogo vrtov ter se je znal odpovedati veliki vrtni površini v mestu, ki ga je (najverjetneje) veliko stala in bila malo uporabna, ko je zbolel. Toda celo v tej prodaji je opaziti tudi Zoisovo ljubezen do rastlin, saj je za večino drevnine poskrbel, da je šla v dobre roke. Zoisov posluh za umetnost oblikovane narave je torej videti v njegovih vrtovih kot tudi v posameznih rastlinah, ki jim je znal posvetiti vso svojo pozornost.

Metoda Kokole

Glasba pri Zoisovih v Ljubljani

Kot je za preučevanje glasbene preteklosti, povezane z višjimi sloji prebivalstva z območja današnje Slovenije, že skoraj pričakovano, se ni do danes od nedvomno nekdaj obstoječe glasbene zapuščine družine Zois iz druge polovice 18. stoletja ohranilo prav nič: noben notni rokopis ali tisk in niti en samcat primer opernega besedila iz zbirke, ki je nekoč obsegala skoraj dvesto tovrstnih besedil. O nedvomni prisotnosti glasbe na domu družine Zois, očeta Michelangela in njegovih otrok, imamo na voljo nekaj sekundarnih virov. Prispevek je bil tako poskus rekonstrukcije glasbenega repertoarja, kot so ga poslušali, izvajali oziroma podpirali v družini Zois v zadnjih treh desetletjih 18. stoletja. Izhodišče za razpravo sta dve pismi znanega beneškega kopista in poslovneža Giuseppeja Baldana Žigi Zoisu, ostalina njune korespondence v letu 1770. Obravnavano je bilo obdobje od Žigove vrnitve v Ljubljano po šolanju v Italiji ter približno do konca 18. stoletja. Skušali smo ugotoviti, kakšna in katerih skladateljev bi lahko bila glasba, ki jo je naročal za svojo sestro iz Benetk, kakšna vrsta opernih del ga je najbolj navduševala, kje in kako je spoznaval glasbo. Vprašali smo se, kakšno vlogo je morda imela pri oblikovanju glasbenega okusa in kakovosti izvedb v Zoisovi hiši njegova širša družina. Prav na koncu je bilo prikazano, kako je verjetno zvenela italijanska arija s slovenskim besedilom, kakršne so prevajali Žiga Zois in njegovi varovanci, predvsem Anton Tomaž Linhart v osemdesetih letih 18. stoletja, v času razcveta literarno-umetniškega salona baronovega doma.

Marko Motnik

Glasbeni salon družine Jožefa Zoisa na Dunaju

O življenju Jožefa Zoisa (1748–1813), mlajšega brata Žige Zoisa, ki je večino svojega življenja preživel na Dunaju, vemo osupljivo malo. Po smrti svoje prve žene Katarine Bonazza se je Jožef leta 1782 drugič poročil, tokrat s Katarino iz družine uglednega dunajskega zdravnika Leopolda Auenbruggerja. Katarina Auenbrugger (1756–1825) je že pred poroko s Zoisom skupaj s svojo že zgodaj preminulo sestro Marianno s podporo kulturno razgledanega očeta slovela kot izvrstna pianistka, pevka in skladateljica. V družino Zois je očitno prinesla prav posebno naklonjenost do glasbe. Čeprav je po poroki javno delovanje večinoma opustila, so glasbene matineje v Zoisovem salonu slovele kot priložnost za srečevanje izbrane družbe ter številnih domačih in tujih glasbenikov. Arhivski viri, ki bi razkrivali podrobnosti tega salona, doslej sicer niso bili dosegljivi in so verjetno celo izgubljeni, vendar pa o matinejah in visokem nivoju tam izvajane glasbe poroča tako vrsta rednih gostov kot tudi vrsta občasnih obiskovalcev mesta. Salone plemstva in premožnih meščanov v iztekajočem se 18. in v zgodnjem 19. stoletju je pravzaprav mogoče označiti kot središča kulturnega utripa mesta, salon družine Zois pa je nedvomno spadal med najbolj imenitne tovrstne naslove svojega časa. Katarina Zois je poskrbela tudi za izvrstno glasbeno izobrazbo svojih hčera. Posebno naklonjenost glasbi najdemo predvsem pri Alojziji Zois, ki je po poroki z Janezom Krstnikom Lehmannom pogosto prebivala tudi v Ljubljani.

Janez Šumrada

Zois in Vodnik v Napoleonovi Iliriji

Žigo Zoisa je tretja francoska vojaška okupacija slovenskih dežel in zatem ustanovitev Ilirskih provinc tako močno prizadela, da je »ce-

lih šest mesecev ležal bolan fizično in moralno«. Po eni strani je bil globoko prizadet v svojem prohabsburškem domoljubju in prepričanju, da »časten človek ne more zamenjati vere in gospodarja«, po drugi pa so francoske oblasti z visoko vojno odškodnino, prisilno nastanitvijo vojakov in častnikov na njegovih posestvih ter globoko gospodarsko krizo, ki je bila ena od trajnic Napoleonove Ilirije, povzročile njegov poslovni in finančni polom. Ker je bil eden od najuglednejših in najbogatejših Kranjcev, so ga v palači na Bregu pod ljubljanskimi Križankami redno obiskovali vsi imenitnejši popotni tujci, ki so se znašli v mestu, plemstvo, duhovščina, najvidnejši predstavniki starih avstrijskih in novih francoskih oblasti, imel pa je tudi obširne korespondenčne stike z izobraženci in znanstveniki po Evropi. Za novo ilirsko oblast pri tem ni bilo nepomembno, da je postal Zois – čeprav po zmotnem naključju, ki mu je botroval njegov in Vodnikov dobri znanec, francoski vojaški komisar Étienne-Marie Siauve – dopisni član pariške učene družbe, imenovane *Académie celtique.* Ta je v svojih letnih poročilih laskavo ocenila nemško pisano in anonimno objavljeno *Slovnico slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem* (1808) in jo razglasila za Zoisovo, ne Kopitarjevo delo! V to urbano legendo, ki jo je Siauve pisno presadil v Pariz, je očitno verjel še Prešeren nekaj desetletij pozneje …

Za slovenski prerodni krog in javno rabo slovenščine v novonastali ilirski državni tvorbi je bilo odločujoče, da so ostarelega in bolnega barona, prikovanega na invalidski voziček, redno obiskovali na domu najpomembnejši predstavniki novih oblasti, visoki častniki, intendanti, glavni inšpektor za javni pouk Zelli, vsaj enkrat tedensko pa tudi sam ilirski glavni guverner maršal Marmont. Ta ni prihajal samo uživat v intelektualnih pogovorih z baronom, temveč ga je, znanega ženskarja, menda tudi skominalo po eni od njegovih nečakinj …

Luka Vidmar

Metternich, Wrbna in Lažanský pri Zoisu maja 1816

Med 19. in 23. majem 1816, ko se je v Ljubljani na poti iz Italije ustavil cesar Franc I., so Žigo barona Zoisa pl. Edelsteina v njegovi palači na Bregu obiskali trije visoki predstavniki avstrijske vlade: zunanji minister Clemens knez Metternich, Rudolph grof Wrbna, ki je bil cesarjev pribočnik in svetovalec, poleg tega pa še predstojnik dvorne komore za rudarstvo, ter Procop grof Lažanský, predsednik dvorne komisije za organizacijo na novo pridobljenih območij. Srečanje ni bilo samo vljudnostno, ampak posvečeno političnim, kulturnim in gospodarskim problemom nekdanjih Ilirskih provinc. Omogočila ga je dvorna komisija za nastanitve, ki je Zoisa 7. maja 1816 ali nekoliko prej obvestila, da je za Metternichovo bivališče v času cesarjevega obiska Ljubljane izbrala palačo na Bregu. Zoisa je sicer novica po lastnih besedah pretresla, saj naj bi bili njegovi borni prostori neprimerni za tako pomembnega moža, vendar se je takoj odločil, da obisk izkoristi za lastne načrte: krepitev južnoslovanske identitete napovedujočega se Ilirskega kraljestva pod habsburško cesarsko krono, rehabilitacijo prisilno upokojenega Valentina Vodnika ter prodajo svojih zadolženih fužin v Bohinju in na Javorniku erarju, ki naj bi jih združil z blejskim gospostvom. Nečaku Karlu Zoisu, ki se je 16. maja z drugimi kranjskimi plemiči odpravil proti Postojni, da bi pozdravil cesarja, je naročil, naj naveže stik z Wrbno, sam pa je pripravljal vse potrebno za sprejem Metternicha, ki je prihajal z Reke. Po srečanju je ostal v korespondenčnih stikih z vsemi tremi državniki, za lažje dogovarjanje pa je poslal na Dunaj celo nečaka Karla. Kljub velikim upom se načrti niso uresničili: Ilirsko kraljestvo ni postalo južnoslovanska država, Vodnik ni bil imenovan za profesorja slovenščine na ljubljanskem liceju, država pa ni odkupila gorenjskih fužin. To dogajanje osvetljuje Zoisova korespondenca z zaupnikom Jernejem Kopitarjem, nekdanjim ilirskim šolskim nadzornikom Raffaelejem Zellijem in

nečakom Antonom pl. Bonazzo, ki je vodil baronovo železarno v Mislinji.

Stane Granda

Zoisi kot pripadniki poslovnega plemstva

Zoisi so ena redkih »slovenskih« plemiških rodbin, ki je zaradi zaslug Žige Zoisa na jezikovno-kulturnem področju dobila »odpustek« zaradi svojega socialnega statusa in ni bila obravnavana kot tujek in sovražnik »slovenskega narodnega telesa«. Dejansko pa je vzrokov, da smo v značilnem antifevdalnem čutenju velikega dela slovenskega zgodovinopisja prizanesljivejši do njih, več. Žigov pranečak Anton, prvi predsednik Slovenske matice in veliki podpornik slovenske politike v njenem zelo občutljivem obdobju, bi bil lahko veliko prispeval k temu. Že bergamaški izvor Zoise bolj navezuje na oblikovanje kapitalističnega gospodarstva kot pa pripadnost razredu zemljiških gospodov. Prav v tem pogledu je značilna tudi njihova ženitvena politika, ki jih povezuje z domačimi poslovneži, ne pa starim plemstvom. Dejansko so bili Zoisi del tistega ozkega sloja naših poslovnežev, ki so zaradi družbenega ugleda in ne možnosti investiranja drugam, vložili denar v manj ali celo nedonosne nepremičnine. Ohranili pa so svojo temeljno naravnanost, ki se je kazala v posesti rudišč, fužinarstva in nanj navezanega gozdarstva, in ob koncu v skladu s svojim temeljnim poslanstvom pristali v železarstvu in kapitalizmu kot ustanovni člani Kranjske industrijske družbe, katere 150-letnice ustanovitve se letos spominjamo. Prav ta je najbolj razkrila nemoč fevdalnega družbenega razreda na naših tleh, ki ni imel kapitala, da bi omogočil investicije za dosego temeljnega cilja.

Mihael Brenčič

Žiga Zois in razvoj razsvetljenske geologije

Velik del današnje podobe Žige Zoisa je zavedanje o tem, da je bil največji lastnik fužin in rudnikov železa na tedanjem Kranjskem. Bil je tudi zbiralec mineralov in lastnik velike knjižnice, za katero je sistematično kupoval pomembna znanstvena dela. Vodil je obsežno korespondenco s številnimi intelektualci po Evropi; med njimi so bili pomembni mineralogi in geologi. V starejši literaturi najdemo mnenja, da je vplival na razvoj geološke teorije.

Zois se je za razvoj geologije in mineralogije živo zanimal. Njegov interes je izviral iz želje, da bi s pomočjo sodobnih teorij odkril nove rudnike ter izboljšal delovanje že obstoječih. Podobno vlogo je imela tudi njegova knjižnica. Mineraloška zbirka je služila kot podlaga tem interesom, morda še bolj kot to pa je bila vir dohodkov, saj je Zois z minerali intenzivno trgoval po celi Evropi.

V času Zoisovega življenja se je geologija dokončno vzpostavila kot sodobna znanost. Govorimo tudi o razsvetljenski geologiji. Nosilci tega razvoja so bili nekateri Zoisovi dopisniki, zaradi česar se sama od sebe ponuja razlaga, da je imel baron vpliv na oblikovanje njihovih teorij. Vendar temu ni bilo tako. Zoisovo geološko znanje je bilo predvsem pragmatično in podkrepljeno z ekonomskimi interesi. Skrbna primerjalna analiza stanja tedanje geološke znanosti in Zoisovega geološkega znanja pokaže, da v sočasne geološke teorije ni kreativno posegel.

Miha Jeršek

Sigismondo (Žiga) Zois – prvi zbiratelj plemenitih kamnov na Slovenskem

Sigismondo (Žiga) Zois ni ustvaril samo zbirke mineralov, ki je postala ustanovna zbirka prvega muzeja na Slovenskem, ampak je bil

tudi prvi, ki je zbiral plemenite kamne. To so kamni draguljarske kakovosti, ki so lahko okrasni ali dragi. Zato lahko štejemo barona Zoisa za utemeljitelja gemologije, vede o dragih kamnih, na Slovenskem. Pa ne samo zaradi zbranih primerkov draguljarske kakovosti, ampak in predvsem zato, ker je odkril nov mineral, ki je dandanes med najbolje prodajanimi barvnimi kamni na svetu. Imenuje se tanzanit in je barvna različica minerala zoisita iz Tanzanije.

Plemeniti kamni iz Zoisove zbirke izvirajo iz tedaj znanih nahajališč, predvsem v Evropi, nekaj pa tudi zunaj njenih meja. Med plemenitimi minerali izstopajo kristali samorodnega srebra in zlata, ki jih lahko občudujemo s prostim očesom, poleg tega pa obe samorodni prvini objemata kristale pirita, kar je precejšnja mineraloška redkost. Med nahajališči dragih kamnov izstopa nahajališče dragega opala Červenica na Slovaškem, ki je zgodovinsko najpomembnejše in edino nahajališče tega plemenitega kamna, dokler ga niso odkrili v Avstraliji in mnogo kasneje še drugod. Kristali olivina z otoka Zabargad v Rdečem morju spadajo v sam vrh svetovne dediščine, saj so večji od 3 cm in draguljarske kakovosti. Kako so bili nekoč priljubljeni, priča tudi podatek, da jih je Kleopatra cenila bolj od danes bolj cenjenih zelenih smaragdov. Med dragulji so še številni drugi, na primer diamant, ametisti, karneoli, berili, topazi itd. Zbrani plemeniti kamni iz Zoisove zbirke niso samo del naravne in kulturne dediščine, ampak so postali tudi nepogrešljiv predmet znanstvenih raziskav, saj so pomembno primerjalno gradivo iz nahajališč, ki danes niso več dostopna, ali pa odražajo razmere v času svojega odkritja.